

UOT 94(479.24)

N.R.Məmmədov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
mamedov-n@yahoo.com

QUBADLIDA ERMƏNİ SEPARATİZMİ: SOYQIRIMI VƏ REPRESSİYALARA QARŞI XALQ ÜSYANLARI (1920-ci illər)

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.01.2025.0045>

Açar sözlər: *Azərbaycan, erməni vandalizmi, soyqırımı, Qubadlı, xalq üsyanları, repressiya*

1920-ci il 28 aprel istilası Şimali Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyin itirilməsi ilə nəticələndi. Azərbaycan faktiki olaraq yenidən Rusiyanın əyalətinə çevrildi. Bolşevik istilası nəticəsində təkcə müstəqil dövlətçilik deyil, həm də tarixi torpaqlarımız da itirildi. Azərbaycanlılar kütləvi şəkildə qarət və qırğınlara məruz qaldı. Ənənəvi mülkiyyət münasibətlərinə zərbə vuruldu. Bununla barışmayan minlərlə azərbaycanlı ya öldürüldü, ya sürgün olundu, ya da ölkədən mühacirət etməyə məcbur qaldı. Bütün bunlar Qubadlıda açıq silahlı çıxışlara gətirib çıxardı. Lakin bu çıxışlar qan içində boğuldu. Qubadlı üsyanı xalqın istiqlal ideyalarının sönmədiyini nümayiş etdirməklə gələcək nəsillər üçün örnək rolunu oynadı.

Н.Р.Мамедов

АРМЯНСКИЙ СЕПАРАТИЗМ В ГУБАДЛЫ: НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ ПРОТИВ ГЕНОЦИДА И РЕПРЕССИЙ (1920-е гг.)

Ключевые слова: *Азербайджан, армянский вандализм, геноцид, Губадлы, народные восстания, репрессии*

28 апреля 1920 года привело к потере независимой государственности Северного Азербайджана. Азербайджан фактически снова стал провинцией России. В результате большевистского нашествия не только независимая государственность, но и наши исторические земли подверглись массовым грабежам и резне. Все это привело к открытым вооруженным демонстрациям в Губадлы. Но эти выступления были потоплены в крови. Восстание в Губадлы послужило примером для будущих поколений, продемонстрировав, что идеи независимости народа не угасли.

ARMENIAN SEPARATISM IN GUBADLI: POPULAR UPRISINGS AGAINST GENOCIDE AND REPRESSION (1920s)

Keywords: *Azerbaijan, Armenian vandalism, genocide, Gubadli, popular uprisings, repressions*

April 28, 1920 led to the end of independent statehood of Northern Azerbaijan. Azerbaijan actually became a province of Russia again. As a result of the Bolshevik invasion, not only independent statehood, but also our historical lands were subjected to mass robberies and massacres. All this led to open armed demonstrations in Gubadli. But these demonstrations were drowned in blood. The uprising in Gubadli serve as an example for future generations, demonstrating that the ideas of independence of the people had not died out.

Giriş. Aprel istilasından sonra bolşeviklər Azərbaycan SSR-də tam bir işğal rejimi qurdular. Onlar siyasi rəqibləri ilə yanaşı, hərbiçilərə, ziyalılara və din xadimlərinə də amansızlıqla divan tuturdular. 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustuna qədər sovet cəza orqanları 48 min nəfəri məhv etdi. Onların əksəriyyətini ziyalılar və hərbi kadrlar təşkil edirdi. Milli hökumətin baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyli Kürdəmirdə, ilk Baş naziri Fətəli xan Xoyski və Cümhuriyyət Parlamentinin sədr müavini Həsən bəy Ağayev erməni terrorçuları tərəfindən Tiflisdə öldürüldülər. XI Qırmızı Ordunun əsgər və zabidləri azərbaycanlı əhalinin evlərinə soxulur, istədikləri şəxsi həbs edir, hətta güllələyirdilər. Zinət əşyaları, xalçalar, qiymətli qablar, mebellər qatarlara və gəmilərə yüklənib Sovet Rusiyasına göndərilirdi. Bolşeviklərin Azərbaycanda törətdiyi qırğın və talanlar 1918-ci ilin mart hadisələrini xatırladırdı. Bakıda baş verən terror və soyğunçuluq əməlləri Qubadlıda daha ağır formada təkrar olunurdu. Çevrilişdən sonra bolşeviklərlə əlbir olan ermənilər Qubadlıda 10-dan artıq azərbaycanlılar yaşayan kəndi yandırdılar. Bu zaman çoxlu qadın və uşaq öldürüldü. Azərbaycanlı əhali içərisində Sovet hakimiyyətinin nüfuzdan düşməsi haqqında N.Nərimanovun Moskvaya göndərdiyi həyəcan dolu məktublara məhəl qoyan yox idi. Çünki mərkəz Azərbaycanda nələr törədildiyini yaxşı bilirdi. Bütün bunlar çox qısa müddətdə sovet rejiminə qarşı üsyanlara səbəb oldu.

Qubadlıda Sovet hakimiyyətinin qurulması. Azərbaycanda işğalçılıq siyasətini həyata keçirən bolşeviklər keçmiş Rusiya imperiyasını bərpa etmək məqsədilə 1920-ci il aprel 28-də Bakıda Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yarandığını elan etdilər [2, s.1, i.78, v.2]. Doğrudur, xalqın narazı olacağından qorxan bolşeviklər öz işğalçılıq siyasətini pərdələmək üçün Azərbaycanı “müstəqil” Sovet Sosialist Respublikası elan etsələr də, əslində aprel çevrilişindən sonra Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini itirdi.

“Müstəqil Azərbaycan Respublikası” şüarı altında bolşeviklərin XI Qırmızı Ordu hissələri qısa bir müddətdə ciddi müqavimətə rast gəlmədən Azərbaycanın əksər ərazilərini öz nəzarəti altına aldılar [1].

1920-ci ilin martında A.İ.Mikoyan Moskvada bir qrup Ermənistan nümayəndəsini qəbul etdi. A.İ.Mikoyan bildirdi ki, əgər sovet qoşunları Bakıya daxil ola bilərsə, onda Ermənistan dövləti də öz məqsədinə çatacaqdır. Bakının asan yolla ələ keçirilməsi üçün burada yerləşən Milli Ordunun çıxarılması tələb olunurdu. Ona görə də daşnak cəlladının göstərişi ilə Qarabağa erməni müdaxiləsi yenidən başlandı. Erməni daşnak hökuməti bildirirdi: “Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq Ermənistan olmalıdır” [18, s.80]. 1920-ci il 22 martda başdan-ayağa silahlanmış güclü, təlim görmüş nizami erməni ordusu Şuşaya daxil olub amansız qırğınlar törətdi. Həmin gün minlərlə dinc əhali daşnak quldurları tərəfindən öldürüldü və təkcə Şuşa şəhərində 1700 bina yandırılmışdı. Şərəf və ləyaqətin tapdalanması, qadına, qocaya, uşağa aman verilmədən qırılması adi hala çevrilmişdi [11, s.1, i.190, v.68]. Qarabağda baş verən bu qırğının qarşısını almaq üçün Azərbaycan Milli Ordu hissələri 1920-ci il aprel 26-da bölgəyə daxil oldu [13]. Təcavüzkar erməni quldur dəstələri müvəqqəti olaraq ərazidən uzaqlaşdı. Lakin Şimal sərhədlərimizdəki yaranmış boşluqdan istifadə edən XI Ordu hissələri Azərbaycan sərhədlərini keçdi [15, s.2, i.76, v.16].

Mərkəzdə hakimiyyəti ələ keçirən XI Qırmızı Ordu Azərbaycanın bütün ərazisini zəbt etmək üçün 1920-ci il mayın 1-dən respublikanın daxili əyalətlərinə “Zəfər yürüşü”nə başladılar. 1920-ci il mayın 12-də Q.Orconikidzenin başçılığı ilə XI Ordu Şuşaya daxil oldu [3, i.170, v.96]. XI Qırmızı Ordu hissələri Qarabağa daxil olarkən heç bir müqavimətə rast gəlmədi.

1920-ci il mayın 26-da Tağverd kəndində Qarabağ kəndlilərinin X qurultayı çağırıldı. Qurultayda hakimiyyətin Qarabağ İnqilab Komitəsinin əlinə keçdiyi elan edildi. Qarabağ İnqilab Komitəsinin sədri vəzifəsinə Sako Ambarsumyan seçildi [6, i.701, v.29]. Rus və erməni silahlı dəstələrinin köməyi ilə Qarabağın bütün şəhər və kəndlərində qısa bir müddətdə hakimiyyət İnqilab Komitəsinin əlinə keçdi. İnqilab Komitəsi bölgədə yerləşən Müsavat silahlı qüvvələrinin ləğv olunması işinə başladı [12].

1920-ci il iyunun əvvəllərində Qırmızı Ordunun 32-ci diviziyasının ayrı-ayrı hissələri Qubadlı ərazisinə daxil oldu. Komandir Ratnikin süvari əsgərlərinin iştirakı ilə 1920-ci il iyunun 24-də ərazidə Zəngəzur Qəza Bolşevik Komitəsinin katibi Akop Kamari kommunistlərin iclasını çağırırdı. Qarabağın və Zəngəzurun Fövqəladə Komissarı Cəmil Vəzirovdan XI Qırmızı Ordunun bölgəyə göndərməsini xahiş etdi. Çünki burada Dro və Nijdenin quldur dəstələri Zəngəzur bölgəsində yerli dinc əhalini güllələyir,

onları qarət edir, bir hissəsini öz tərəfinə çəkir və əsassız ərazi iddiaları irəli sürürdülər. 1920-ci il iyulun 1-də 32-ci süvari diviziyasının hissələri Gorusa daxil oldu. Zəngəzurda yeni Fövqəladə Komissar vəzifəsinə təyin edilmiş Armenak Qaragözov bölgəyə gələrək 1920-ci il iyulun 5-də Zəngəzur Qəza İnkilab Komitəsinin yaradıldığını elan etdi. Qəza İnkilab Komitəsinin tərkibi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi: Akop Kamari (sədr), Mixail Çalyan (sədrin köməkçisi), Xristofor Mkrtiçyan (katib) və Levon Arustamyan (inkilab komitəsinin üzvü) seçildilər. Onların hamısı köhnə, təcrübəli partiya üzvləri idi.

Bir qədər keçdikdən sonra inkilabi komitənin sədri Ayrapet Tatyana oldu, Akop Kamari partiya işinə keçdi. İnkilab komitə yanında aşağıdakı şöbələr yaradılmışdı: daxili idarə, maarif, ictimai təminat və səhiyyə, torpaq, ərzaq, müsadirə, xalq təsərrüfat şurası, rabitə və teleqraf, yol və evlər idarəsi.

Lakin 1920-ci il iyulun 30-da Nijdenin Qafanı, Dronun Gorusu tutması ilə Kommunist rəhbərlərin bir hissəsi Qarabağa, digər bir hissəsi isə Qubadlıya köçdü. Bu zaman bölgədə yerli dinc əhali tərəfindən xilaskar kimi qarşılanan Qırmızı Ordu döyüşçülərinin soyğunçu, quldur, işğalçı hərəkətləri, hakimiyyətdə olanların qarətçilik siyasəti, varlı adamların, o cümlədən ziyalıların evlərində kütləvi şəkildə axtarışlar aparılması, əmlakların müsadirə edilməsi, insan ləyaqətinin tapdalanması və təhqirlər xalqımızın yeni yaranmış hakimiyyətə qarşı narazılığını artırırdı. Qubadlı ərazisində bu hal daha kütləvi xarakter almışdı. Çünki bütün bunlarla yanaşı, Qırmızı Ordunun timsalında mənfur niyyətlərinin böyük qüvvəsini duyan erməni daşnakları 1920-ci ilin ortalarından başlayaraq torpaq iddiası ilə daha da azğınlaşmış və kəndlərin yandırılması, dinc əhalinin güllələnməsi adi hala çevrilmişdir. Qəzəb dalğası xalqın müqavimət hərəkətini yetişdirmişdi.

Azərbaycan İnkilab Komitəsinin əmri ilə əksinkilabçılara, təxribatçılara və alverçiliyə qarşı Qubadlıda Fövqəladə Komissiya (FK) yaradıldı. FK tərəfindən görülən tədbirlərə hökm verilməsi Ali İnkilabi Tribunalə həvalə olundu. FK təşkil olunduğu ilk gündən Sovet Rusiyasında olduğu kimi terrorçu bir orqan kimi fəaliyyətə başladı. Bölgədə FK-nın sədri vəzifəsinə Armenak Mkrtiçev Qaragözov təyin edildi. O “şübhəli ünsür” adı altında azərbaycanlı imkanlı şəxslərin, mədəniyyət xadimlərinin həbslərinə başladı. Qısa bir müddətdə bölgədə 234 nəfər məsuliyyətə cəlb olunmuşdu [5, i.96, v.16]. Məsuliyyətə cəlb olunanların demək olar ki, hamısı azərbaycanlılar idi. 1920-1921-ci illərdə 200 nəfər azərbaycanlı şahidsiz, sübutsuz ən ağır cəzaya məhkum olmuşlar [5, i.96, v.17]. Təqib olunanların, həbs edilənlərin çoxu milli ayrı-seçkiliklə, milli ədavətlə bağlı məsələlər üstündə mühakimə edilmişlər. FK yerlərdə əhali arasında vahimə yaratmaq məqsədi güdürdü.

Qubadlıda FK ilə yanaşı, XI Ordunun xüsusi şöbələri də geniş fəaliyyət göstərirdi. FK kimi XI Ordunun xüsusi şöbəsi də qəzalara, kəndlərə gedərkən ilk növbədə varlı adamların siyahısını tələb edir, qaçaqçılıqla məşğul olanları arayıb-axtarır, hər bir ailənin keçmişi ilə maraqlanır, təqib olunmaları üçün tədbirlər görürdülər. İstər FK-nın və istərsə də XI Ordunun siyasi şöbəsinin qeyri-məhdud səlahiyyətləri var idi [54, s.14]. Məhz buna görə xalq təsərrüfatının bərpasına keçid dövründə respublikanın hər yerində və xüsusilə Qubadlıda siyasi vəziyyət son dərəcədə gərgin bir halda idi. Əhalinin qarət olunması, təqiblər, insan ləyaqətinin tapdalanması adi bir hala çevrilmişdir. Buna görə Qubadlıdan xeyli imkanlı ailələr İrana, bir qismi isə Türkiyəyə çıxıb getməli oldular. XI Ordunun siyasi şöbəsinin əməkdaşları Qubadlıya daxil olarkən keçmiş qəza rəislərini, pristavları, kəndxudaları, bir çox din xidmətlərini, varlı hampaları, onların ailə üzvlərini, hətta qadınlarını həbs etmiş, bir çox bəy əhalinin gözü qarşısında güllələnmişdir [9, s.1, i.8, v.143]. 1920-ci il 17 oktyabr Qubadlıda Azərbaycan İnqilab Komitəsinə göndərilən gizli məktubda göstərilirdi ki, bu bölgədə daxili “sakitliklə” bağlı bir çox tədbirlər görülmüş, inqilab düşmənlərindən intiqam alınmışdır. Əhali böyük qorxu, ciddi təlaş içərisində idi. Qubadlıdan verilən xəbərlərdən aydın olur ki, son zamanlarda bölgədə yerləşən ordu hissələri əhali arasında iş apararkən əhalinin adət-ənənələrinə, dininə, dilinə hörmət etmir, onlarla vəhşicəsinə rəftar edirlər. Qubadlıda kütləvi həbslər aparılmışdır [8, v.49]. 1921-ci ilin yanvarın 16-da Qubadlıda yeni Qəza Partiya qurultayı keçirildi. Qubadlı Qəza Partiya Komitəsinin tərkibi aşağıdakı qaydada müəyyən edildi: Qubadlı Qəza Partiya Komitəsinin katibi Nəzər Heydərov, üzvlər Hüseyn Abdullayev, Əli Əmiraslanov, Oruc Babayev, Yeqo Qazaryan, Arsen Kyapunts, Savalan Şirinov seçildilər [14, v.12].

1921-ci ilin əvvəllərində Qubadlıdan AK(b)P MK-nə daxil olan məlumatda göstərilirdi ki, bölgədə vəziyyət son vaxtlar daha da ağırlaşmış. Azərbaycanlılar keçmişə daha çox meyillidirlər. Bunun əsas səbəbi heç bir qaydaya sığmayan mal-qaranın, taxılın ot-ələfin müsadirəsi, kəndlilərə qarşı FK-nın repressiyalar tətbiq etməsidir. Ona görə də xalq yenə hakimiyyətə inanmır [7, v.9].

Bəhs olunan dövrdə özlərinin ən “müqəddəs arzu”larını “Böyük Ermənistan” yaratmaq kimi bəd, ədalətsiz niyyəti – praktiki olaraq həyata keçirməyə çalışan erməni daşnakları bölgənin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində dinc əhaliyə qarşı təcavüzkarlıq edir, vahimə salır, qarətçilik və zorakılıqla məşğul olur, onlara ən ağır cəza verməkdən çəkinmir, bütün kəndləri yandıraraq əhalinin yaşadıkları əraziləri tərk etməyə məcbur edirdilər [11, s.1, i.190, v.21]. Aprel faciəsindən sonra özlərinə güclü arxa tapan təcavüzkarların bəd əməlləri daha da artmış, milliyyətçə ermənilərdən ibarət ali hakimiyyət orqanı yaradılmış, onların “sosializm quruculuğu” adı

altında apardıqları siyasət həm mahiyyət cəhətdən, həm də üsul etibarilə yuxarıdan, zorakılıq yolu ilə, şovinist mövqedən yanaşma və ya buna bənzər hallar istər-istəməz xalqımızın kütləvi narazılığına səbəb olurdu. Bu narazılıqlar isə özünü xalq üsyanları şəklində göstərirdi. O dövrdə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “İstiqlaldan bir ay sonra artıq bütün Azərbaycan məmləkətinin müdhiş bir istilaya məruz qaldığını acı bir surətdə dərk etmişdi... Xalq təhəmmül etmədi, üsyan etdi” [20]. Həmin vaxt Azərbaycanda olan general Veysəl bəy yazırdı ki, “Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ruslar ikiüzlü siyasət yeridirdilər. Ermənilərə hərtərəfli kömək göstərilirdi. Şüurlu xalq bolşeviklərin şüarları ilə əməlləri arasındakı fərqi tezliklə dərk etməyə başladılar. Xalq hər şeyi dərk etdiyindən müqavimətə başladı” [18, s.85]. Qubadlıda xalq üsyanının baş vermə səbəblərini müəyyənləşdirərkən aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək lazımdır:

Qubadlı üsyanının baş verməsi səbəbləri. XX əsrin əvvəllərində ərazi iddiaları məqsədilə xalqımıza qarşı erməni cəlladlarının – Dro və Nijdenin törətdiyi cinayətlər [4, i.27, v.1] – günahsız azərbaycanlıların güllələnməsi, kəndlərin yandırılıb xarabalığa çevrilməsi, kütləvi qarətlər xalqımızın səbir kasasını daşdırmış və Qubadlı üsyanı doğuran əsas səbəblərdən birincisi idi.

– XI Qırmızı Ordu komandanlığının Zaqafqaziyanın üç respublika-sındakı vəziyyət haqqında gizli “təlimnaməsində” etiraf olunurdu ki, kommunistlərin keçirdikləri uğursuz təcrübələr, batalyon komandirlərinin səhvləri, torpaq siyasətindəki əyintilər, kəndlilərin dini mərasimlərinə qayğı ilə yanaşılmaması onların etirazlarına, bütün Azərbaycanı bürüyən üsyanlara səbəb olmuşdur [19, s.287].

– Torpaqların müsadirəsi haqqında dekretdən sonra mülkədarlar xalq içərisində Qubadlıda ciddi-cəhdlə şayiələr yaymağa başladılar ki, “Qırmızı Ordu azərbaycanlıları bütövlükdə qırmaq üçün gəlirlər”. Deməli mülkiyyəti müsadirə edilənlər xalq içərisində yeni hakimiyyətə qarşı güclü təbliğat aparır və bu hal istər-istəməz üsyanlara səbəb olurdu.

– XI Qırmızı Ordunun Azərbaycana daxil olmasından qabaq əhalinin böyük bir hissəsində belə bir fikir yaranmışdı ki, məhz ruslar Azərbaycanı erməni təcavüzündən və daşnak dəstələrinin təhlükəsindən xilas edəcəkdir. Lakin XI Ordunun dəstələri Zəngəzurda yaşayan azərbaycanlıları tərkilə silah etdilər, erməniləri isə silahlandırdılar. 1920-ci ilin ortalarında erməni quldurları bölgədəki azərbaycanlılar yaşayan kəndləri darmadağın etdilər. Tərkisiləh edilmiş əhali çox ağır məhrumiyyətlərlə üzləşdi. B.Şaxtəxtinski həmin dövrü təhlil edərək yazırdı ki, erməni vəhşilikləri o dərəcəyə çatmışdır ki, bəzi qəzalarda, xüsusilə Zəngəzur ərazisində məsələ artıq “müsəlman əhalisinin fiziki mövcudluğundan” gedirdi. Sözsüz ki, Qubadlıda

azərbaycanlılara qarşı bolşeviklərin belə münasibəti haqlı olaraq etiraz dalğasının güclənməsinə gətirib çıxartdı [13].

– Zəngəzur qəzasının əhalisi yerli müsəlmanlardan və gəlmə ermənilərdən ibarət idi. Daşnak quldur dəstələrinin təcavüzü nəticəsində müsəlman kəndləri artıq dəfələrlə dağıdılmış, yandırılmış, müsəlman əhalisinin qalan hissəsi isə Minkənddə və Qubadlı qəzasında sığınacaq tapmışdı. Daşnaklar daim müsəlman kəndlərinə basqın edib onları viran qoyurdular. Qubadlının nümayəndəsi Çingiz İldırım Azərbaycanın Birinci Sovetlər qurultayındakı çıxışında Qubadlı qəzasının mənzərəsini belə səciyyələndirmişdi: “Qubadlı, canlı əhalisi olan qəbiristanlıqdır, insanlar büsbütün çılpaq, ayaqyalın, ac-yalavac, gün şüasından qapqara yanmış vəziyyətdə gəzirdilər, onların, xüsusən qadınların görünüşü deyilməz dərəcədə dəhşətlidir. Hamı bir tikə çörək və çılpaq bədənlərini örtmək üçün parça tapmaq həsrətində idi” [19, s.76]. Xalq bu acınacaqlı vəziyyətlə barışmaq istəmir, silaha sarılaraq müqavimət göstərirdi.

– Qubadlıda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra onun rəhbərliyinin ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsi və onların “sovet hakimiyyəti” adı altında şovinst mövqe tutaraq anti-Azərbaycan siyasəti yeritməsi, xalqımızın milli mənafehlərinin nəzərə alınmaması, xüsusilə onların vətənlərinin müsadirə edilməsi, mülkiyyətdən məhrum etmə və torpaq məsələsinin həllində məkrli siyasət özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. Şübhəsiz, bütün bu ayrı-seçkilik isə xalq üsyanlarına zəmin yaradırdı.

– Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında təkcə Bakının deyil, bütün Azərbaycanın partiya rəhbərliyində erməni-gürcü-rus təbəqəsi hakim rol oynayırdı və həmin birlik sovet hakimiyyəti adı altında əsasən anti-Azərbaycan siyasəti yeridir, Azərbaycanın milli mənafehinə nəzərə almırdılar. Bu, mülkiyyətdən məhrum etmək, müsadirə aparmaq siyasətində, ərazi mübahisələrinin həllində özünü xüsusilə göstərirdi. Şübhəsiz ki, belə siyasət Qubadlıda və Azərbaycanın başqa rayonlarında antisovet üsyanların baş vermə səbəblərindən biri idi.

– Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Qubadlıda hakimiyyətdə olan bəylər və xanlar, xalqımızın görkəmli şəxsiyyətləri, dövlət məmurları, ictimai-siyasi xadimlər və elm adamları, ordu başçıları (sözsüz ki, bunlar azərbaycanlılar idi) həbs edilir, sürgün edilir, çox hallarda isə sorğusuz-sualsız güllələnirdilər. Həmin dövrün mənbələrindən birində göstərilirdi: “ziyalılar və burjuaziya nümayəndələri həbs olunur və güllələnirdilər. Onlar demək olar ki, yalnız müsəlmanlar idilər. Azərbaycan KP MK-nın başı üzərində dayanan güclü erməni qrupu Azərbaycan xalqını başsız qoymaq üçün onun ən yaxşı nümayəndələrini məhv edirdilər” [14, v.7]. Bütün bunlar isə həmin şəxslərin, onların yaxınlarının etirazlarına – xalq hərəkətinin canlanmasına təkan verdi.

– Həmin dövrə aid arxiv sənədlərinin birindən oxuyuruq: “Qeyri-azərbaycanlıların nümayəndələrinin daxil edilməsi hesabına tərkibi üç dəfə dəyişmiş “mənzil komissiyası” adı altında Qubadlıda evlər qanunsuz müsadirə edilir, sahiblərini çıxarib başqalarına verirdilər... Varlıların evlərinə əsasən erməni və rusları köçürürdülər... Varlıların evlərinin, əmlakının müsadirəsi zamanı əxlaqı, etikanı, müsəlman əhalisinin adətlərini sayə salmırdılar” [14, v.10]. Yerli əhalinin milli hisslərinə toxunan bu zorakılıq və özbaşınalıq əhalinin narazılığına və üsyanlara gətirib çıxarırdı.

– Qubadlının kəndlərinə münasibətdə müstəmləkəçilik siyasətinin, ordunun mərkəzi və yerli ərzaq orqanlarının kənddən bütün ərzaq ehtiyatlarını daşıyıb aparması nəticəsində sovet hakimiyyətinə qarşı çox böyük narazılıq doğurmuş, yerlərdə kəndlilərin narazılığının artmasına və üsyanlara səbəb olmuşdur [10, s.74, i.122, v.11].

– Daşnak hökumətinin göstərişi ilə erməni qoşun hissələrinin Azərbaycanın Ermənistanla bütün sərhəd rayonlarında təcavüzkar hərəkətləri isə 1920-ci ilin noyabrınadək davam edirdi. Onların azğın təcavüzü Qubadlı ərazilərində daha şiddətli idi. Erməni tədqiqatçılarının yazdıqlarına görə, həmin ərazidə artıq XI ordunun hissələri yerləşirdi və onun tərkibində çoxlu erməni var idi. Hətta XI Ordunun ehtiyat polkunun tərkibində erməni batalyonu mövcud idi [19, s.274]. Həmin batalyon isə Qubadlıdakı qədim Azəri türklərinə qarşı mənfur mövqedən çıxış edir, qarət və qırğınlar törədirdilər. Bütün bunlar əhalinin narazılığına və silahlı müqavimətinə səbəb olurdu.

– XI Ordunun iqtisadi cəhətdən təmin edilməsi Qubadlı əhalisinin çiyində ağır bir yükə çevrilmişdi. Öz ailəsini yarıac dolandıran kəndli üçün – daşnak hücumları ilə əlaqədar torpağın becərilməsi çətin olduğu bir vaxtda, belə bir ödənci vermək olduqca acınacaqlı idi. Hələ bu az imiş kimi, XI Qırmızı Ordu özünü müstəmləkəçi kimi aparır, heç kəslə hesablaşmır, müsadirəçiliklə məşğul olur, xalqımızın milli adət-ənənəsini təhqir edirdi [589]. Ona görə də Azərbaycan İnqilab Komitəsinin icazəsi olmadan XI Ordunun başçıları olan millətçi rus şovinistləri və erməni daşnaklarının özbaşınalıqları Qubadlı camaatının etirazlarına gətirib çıxarırdı.

– Şərq xalqları Fəaliyyət və Təbliğat Şurası Rəyasət Heyətinin rəyində də Azərbaycan kəndlilərinə münasibətdə müstəmləkəçilik siyasətinin, ordunun mərkəzi və yerli ərzaq orqanlarının kənddən bütün ərzaq ehtiyatlarını daşıyıb aparması, bunun sovet hakimiyyətində çox böyük narazılıq doğurması və bir sıra yerlərdə artıq kəndli üsyanlarına səbəb olması barədə xəbər verilirdi [5].

– Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qərb dövlətləri sosializm quruluşunu məhv etmək və Bakı neftinə yiyələnmək üçün vaxtilə sınaqdan çıxardıqları “parçala və hökm sür” siyasətindən istifadə edərək

Azərbaycanda yaşayan xalqları bir-birinə qarşı qoydular. Bu işdə ermənilər onların karına gəldilər. “Böyük Ermənistan” yaratmaq fikrində olan daşnakları ərzaqla, silah və sursatla təmin edib Azərbaycana qarşı yönəldilər [10]. Qızıqdırılan və hər cür şəraitlə təmin edilən ermənilər Qubadlıda ağlasığmaz fəlakətlər törətdilər. Bu isə xalq üsyanlarına səbəb oldu.

– Bölgədə özlərinə daha çox tərəf toplamaq, ərəzidə yaşayan erməniləri öz dəstələrində birləşdirmək məqsədilə erməni daşnakları xüsusi hazırlanmış təbliğatçı dəstələr hazırlayıb Qubadlıya göndərdilər. Onlar “Yeni quruluşun gələcəyinə inamsızlıq”, “XI Ordunun tərkibinin Denikin ordusu olması”, “Əgər bölgə Ermənistana birləşərsə, ərzaq bolluğu olacaq” və sair boş cəfəng xülyalarla çıxışlar edirdilər [17, s.39]. Bəzi hallarda isə onlar öz məqsədlərinə nail olurdular, bu isə qarşıdurma yaradırdı.

– İngilislərdən hərbi yardım alan daşnak hökuməti Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatları genişləndirir, müqaviləyə əsasən ona verilmiş Culfa dəmir yolunu artıq hərbi qüvvələr vasitəsilə ələ keçirməyə, beləliklə də İrandan ərzaq gətirilməsini və ingilis-şah qoşunları ilə əlaqə yaradılmasını təmin etməyə cəhd göstərirdi. Arxiv sənədlərində göstərilir: “Daşnak hökumətinin Azərbaycanda kommunist pərdəsi altında işləyən agentləri xüsusən Qarabağda, Zəngəzurda və Qazaxda daşnakların hücumuna zəmin yaratmaq üçün fəal hazırlıq görür, yerlərdə sovet hakimiyyətini öz əllərinə keçirir və yerli müsəlman əhalisini çaşdırmağa çalışırlar” [13].

– Rus imperiyası diktaturanın hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün özlərinin tarixi təcrübəsindən istifadə etdilər. Onlar bəhs olunan dövrdə xalqı qorxu içərisində saxlamaq üçün terrorun tətbiqinə başladılar. Qayda-qanunu “pozanları” ağır cəza gözləyirdi. Terroru həyata keçirən FK üzvləri milliyyətə erməni olduqlarından “şübhəli ünsür” adı altında keçmiş azərbaycanlı sahibkarlar, bəylər, tacirlər, ziyalılar həbs edilir və istintaqsız güllələnirdilər [14, v.10]. Bütün bunlar isə keçmiş mənəb sahiblərinin etirazlarına səbəb olurdu.

– Erməni kommunistlər bölgənin Azərbaycandan ayrılmaması uğrunda xalq içərisində təbliğat aparırdılar. Vaxtaşırı edilən bu çıxışlar erməni daşnaklarının törətdiyi daşnak terroruna qarşı qırmızı terrorla cavab verilməsi təbliğ edilirdi. Bu isə üsyanın baş verməsi üçün zəmin hazırlayırdı.

– Ermənistanda müxtəlif silahlı dəstələr Azərbaycan SSR-nin sərhədini keçərək Qubadlıda əhalini qarət etmək və qırmaqla məşğul olur, bütöv kəndləri yandırırılar. Daşnak quldurlarının vəhşiliklərinin yalnız bir məqsədi var idi: azərbaycanlıları əzəli torpaqlarından qovmaq. Ermənistan Azərbaycana qarşı müharibə təhlükəsi ilə üzbəüz dayanmışdı. Daşnaklar kütlələri hər vəchlə inandırmağa çalışırdılar ki, Azərbaycanda əsl sovet hakimiyyəti yoxdur və xalqı “Azərbaycana qarşı son damla qanınadək mübarizə aparmağa” çağırırdılar [19]. Bu bir tərəfdən Qubadlı əhalisinin

istiqamətini öz üzərilərindən yayındırmaqdan ibarət olmuşdursa, əsas məqsədləri qüvvələr nisbətini zəiflədərək mənfur “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaqdan ibarət idi. Bütün bunlar Qubadlı əhalisinin narazılığına və üsyanlara səbəb oldu.

– Yeni hakimiyyətin din əleyhinə davakar hərəkətləri – məscidlərin dağıdılması, din xadimlərinin təhqir edilməsi mollaların, axundların heç bir əsas olmadan ittiham olunaraq kütləvi şəkildə güllələnməsi və sair hallar dindarların antisovet təbliğatına səbəb oldu. Onlar hər yerdə əhalini yeni quruluşa qarşı üsyana çağırırdılar [1].

– Bol suyu, münbit torpaqları, əlverişli iqlim şəraiti, tükənməz sərvəti olan Qubadlıda xalqımızın ehtiyac içərisində yaşamasına onlar dözə bilmədilər. Aprel faciəsindən keçən qısa bir müddətdə bütün Azərbaycan xalqı müdhiş bir istilaya məruz qaldığını acı bir surətdə dərk etdiyindən üsyana qalxdı.

– Kommunistlərin keçirdikləri uğursuz təcrübələr, ordu hissələrinin səhvləri, torpaq və vergi siyasətindəki əyintilər, xalqımızın dini mərasimlərinə qayğı ilə yanaşılmaması üsyana səbəb oldu.

Qubadlı üsyanı. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Azərbaycanın başqa ərazilərindən fərqli olaraq Qubadlıda milli müqavimət hərəkəti təkcə antisovet xarakteri daşıyırdı. Buradakı hərəkət həm də erməni daşnaklarının törətdiyi faciələrə, günahsız qırğınlara qarşı yönəldilmişdi. Eyni zamanda, Qubadlı üsyançıları digər bölgələrin üsyançılarından daha yaxşı silahlanmışdılar və üstün döyüş təcrübəsinə malik olmuşdular.

Aprel çevrilişinin ən mühüm nəticəsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin itirilməsi oldu. Azərbaycan yenidən Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrildi. Bu hadisə isə Qərb dövlətlərini qane etmədi. Həmin dövlətlər “parçala və hökm sür” imperiya siyasəti işlədib Qafqazda müxtəlif fitnə-fəsaddan istifadə edərək burada yaşayan xalqları bir-birinə qarşı qoyurdular. Onlar, “buyruq qulu” olan erməni agentlərinin gücündən istifadə etdilər. Böyük Britaniya, Fransa, Amerika hakim dairələrinin birinci məqsədi yeni ictimai quruluşu məhv etmək idisə, ən başlıca məqsəd Bakı neftini ələ keçirmək olmuşdur. 1920-ci ilin mayında Bakıda 53 nəfər Böyük Britaniya hərbi qulluqçusunun antisovet təbliğatı aparması aşkar edilmişdir. Onlar yeni quruluşu “ümummilli fəlakət” adlandırırdılar. Qubadlıda isə belə şeyiə yayırdılar ki, Qızıl Ordu “müsəlmanları bütövlükdə qırmaq üçün gəlir”. Ona görə də onları əraziyə buraxmaq olmaz. Digər tərəfdən isə Qərb dövlətləri erməni daşnaklarına “Böyük Ermənistan” yaradılmasına müdafiəçi olacaqlarını vəd etmişdilər. Bu məqsədlə onları ərzaq, silah və sursatla təmin etdilər [8, v.6]. Qubadlıda daşnak erməni dəstələrinin azğınlıqları yenidən başladı.

Bununla yanaşı, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Qırmızı Ordu hissələrinin işğalçılıq hərəkətləri, FK-nın terrorçuluq siyasəti, kütləvi qarətlər, əhalinin milli adət-ənənəsinə, dininə qarşı təhqiramiz hərəkətlər və sair hallar Qubadlıda xalq üsyanlarına səbəb oldu.

Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqli olaraq, Qubadlıda xalq üsyanları 1922-ci ilədək davam etmişdi. Bu, hər şeydən öncə bölgənin relyefinin, təbii-coğrafi mövqeyinin müxtəlifliyi və hər yerində baş verməsi ilə bağlı olmuşdur. Qubadlıda antisovet müqavimət hərəkətinin rəhbərlərindən Lətif və Kərim Sultanovlar qardaşları, Kərbəlayi Məhəmməd, Bəhlul Əfəndi, Hacı Qasım Çələbinin adlarını xüsusilə qeyd etməliyik. Onların dəstəsində atlı süvarilərin sayı 15 nəfərdən 300 nəfərə qədər çatırdı [8, v.16]. Üsyançılar Həkəri və Bərgüşad çayları boyu hərəkət edir çox hallarda qələbələr əldə edirdilər. ARPIİİSSA-də saxlanılan sənədlərdən birində olan məlumatda göstərilir: “Qubadlı qəzasında Bəhlul Əfəndi adlı bir nəfər qayınatası Qasım Çələbinin müridlərindən 400 atlı ətrafına toplayaraq oktyabrın 18-də Qubadlı qəzasının mərkəzi Xanlıq kəndinə hücum etdi. O, qəzanın hörmətli adamlarına bəyannamə göndərərək, bütün müsəlmanları: sünni və şiələri ümumi düşmənləri kommunistlərə qarşı mübarizəyə çağırırdı. 3 saatlıq vuruşmadan sonra üsyançılar kəndi tutdular. Onlar bu kənddən başqa bir neçə kəndi də tutdular. Müridlər Xanlıq kəndində Sovet idarəsini, xüsusilə partiya idarələrini dağıtdılar... Qubadlının yoxsul kəndliləri oktyabrın 19-da silahlanaraq düşməni Xanlıq kəndindən çıxartdılar [10].

Qubadlıda üsyançılara qarşı mübarizə aparmaq olduqca gərgin, çətin və təhlükəli olmuşdur. Azərbaycanı bütövlükdə öz müstəmləkəsinə çevirən Rusiya, artıq daşnakların qarətləri, dağıntıları ilə barışmaq istəmirdi. Odur ki, Qırmızı Ordunun 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü, 177-ci, 178-ci polkları və 1-ci Qafqaz korpusu 1921-ci il iyulun 3-də general Nijdenin qoşunlarını məğlub etdilər. Nijde Qafan dağlarına çəkilib Mehridən İrana qaçdı [15, s.2, i.16, v.9]. Daşnak qoşunları məğlub olsa da, ermənilərin məkrli ərazi iddiaları hələ də davam edirdi. Qubadlıda vəziyyət əvvəlki kimi böhranlı olaraq qalırdı.

Üsyanın məğlubiyyət səbəbləri. Qubadlıda xalqımızın ərazi bütövlüyü, azadlıq uğrunda apardığı milli-azadlıq mübarizəsi qan içində boğuldu. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlər cəhənnəmi xatırladırdı. Bütün evlər yandırılmış və dağıdılmışdır. Xalq üsyanlarının məğlub olması səbəblərini araşdırarkən Azərbaycanın başqa bölgələrindən fərqli olaraq Qubadlıda özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olmasını aşkar edirik. Başqa ərazilərdən fərqli olaraq, Qubadlı üsyançıları həm ermənilərə qarşı ərazi bütövlüyü uğrunda, həm də Qırmızı Ordu hissələrinə qarşı azadlıq uğrunda döyüşməli idilər. Bu isə qüvvələr nisbətini zəiflədirdi.

– Üsyanın gedişində milliyyətçə erməni olan kommunistlərin öz silahları ilə birlikdə daşnakların tərəfinə keçməsi faktları aşkar edilmişdir. Məsələn, 1920-ci ilin mayında 1200 erməni kommunisti onlara verilmiş tüfəng və patronları ilə birlikdə Nijdenin dəstəsinə qoşulmuşlar [283]. Bu da qüvvələr nisbətinin erməni və ruslar tərəfdə olmasına şərait yaratmışdır;

– Həm XI Qırmızı Ordu hissələri, həm də Dro, Nijde və Andranikin dəstələri uzun müddətli müharibələr apardıqları üçün böyük döyüş təcrübəsinə malik idilər. Bu isə müharibənin gedişində özünü büruzə verirdi;

– Ordunun texniki cəhətdən təchiz edilməsində də fərqlər müşahidə edilirdi. Adicə Qırmızı Ordu hissələrinin bombardmançı təyyarələrdən istifadə etməsi, döyüşən Milli Ordunu psixoloji cəhətdən ruhdan saldı və məğlub olmasına şərait yaratdı;

– Bəhs edilən dövrdə erməni daşnakları Qubadlı bölgəsinə özlərinin xüsusi hazırladıqları “təbliğatçı dəstələr” göndərdilər. Onlar ərəzidə yaşayan erməniləri öz tərəflərinə çəkə bildilər ki, bu da daşnakların qüvvələrini artırırdı. Eyni zamanda 1828-ci ildən Zəngəzura köçürülərək burada yaşayan ermənilər yerli şəraiti yaxşı bilir və daşnaklara bələdçilik edirdilər;

– Özlərinin gizli məqsədləri olan Qərb dövlətləri erməni daşnaklarından bir alət kimi istifadə etməyə başladılar və onları ərzaq, döyüş sursatı və silahla təmin etdilər. Həm də erməni daşnakları həmin dövlətlər tərəfindən beynəlxalq aləmdə dəstəklənirdilər;

– Azərbaycanlılar içərisində də “yeni quruluşun ədalətli gələcəyi”nə inanan qüvvələr var idi ki, onların üsyançıların tərəfində olmaması qüvvələr nisbətini azaldırdı;

– Qubadlıda baş vermiş üsyanın Gəncə, Zaqatala, Qarabağ, Lənkəran, Naxçıvan üsyanları ilə əlaqənin olmaması bu üsyanların müxtəlif vaxtlarda baş verməsinə, ayrı-ayrılıqda onların hər birisinin Qırmızı Ordu hissələri tərəfindən asanlıqla məğlub edilməsinə səbəb oldu;

– Üsyanı idarə etmək üçün vahid mərkəz yaradılmamışdı. Bu isə öz növbəsində üsyanın müxtəlif vaxtlarda plansız keçirilməsinə və kortəbiiyyətin baş verməsinə, son nəticədə isə ümumxalq üsyanına çevrilməməsinə və məğlub olmasına gətirib çıxarmışdır.

Nəticə. Qubadlıda baş vermiş olan 1920-ci il xalq üsyanının qan içində boğulmasına baxmayaraq, çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, bu üsyan Qubadlıda yeni hakimiyyətə qarşı milli-azadlıq hərəkatının başlanğıcını qoyaraq onun ilk parlaq səhifəsini təşkil etdi. Eyni zamanda, Qubadlıni işğal edən qüvvələr – erməni daşnaklarına və XI Ordu hissələrinə əyani sübut olundu ki, xalqımız öz azadlıq və ləyaqəti uğrunda mübarizə iqtidarına malikdir. Üsyan yeni yaranmış hakimiyyəti sarsıdaraq, xalq hərəkatının gələcəkdə inkişafına təkan verdi. Üsyan nəticəsində bolşevik hakimiyyətinin siyasi böhranı daha da dərinləşdi. Xalqın qəzəbi aşıb daşırdı.

Ermənilərin bolşevik hakimiyyəti ciddi təhlükə altında olduğundan onlar ardıcıl olaraq azərbaycanlılara qarşı repressiyalara əl atdılar. Minlərlə dövlət məmurlarımız, ictimai-siyasi xadimlərimiz, nüfuzlu elm adamlarımız, ümumiyyətlə, bütün namuslu və qeyrətli görkəmli şəxsiyyətlərimizin bir hissəsi həbs edildi, sürgün edildi, istintaqsız və məhkəməsiz güllələndi, digər qismi isə vətəninə tərک edib mühacir həyatı keçirməyə məcbur edildilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA). F.379, s.1, i.2483, v.4.
2. ARDA. F.410, s.1, i.2483, v.200.
3. ARDA. F.278, s.1, i.2483, v.4.
4. ARDA. F.1061, s.1, i.27, 37, 69.
5. ARDA. F.27, s.4, i.37, v.10.
6. ARDA. F.17, s.1.
7. ARDA. F.894, s.4, iş 119.
8. ARDA. F.894, s.10, iş 135.
9. ARDA. F.970, s.1, iş 113.
10. ARDA. F.1, s.2, iş 2, v.24.
11. ARDA. F.970, s.4.
12. ARDA. F.456, s.16, iş 129, v.32.
13. ARDA. F.2894 s.2, iş 5, v.57, 72.
14. ARPIİİSSA. F.62, s.2, iş 1, v.7-12.
15. ARPIİİSSA. F.27, s.1, s.2.
16. Əliyev P. Qarabağ bolşeviklərinin sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğurunda mübarizəsi. Bakı, 1963, 194 s.
17. Məmmədov N. Dağlıq Qarabağda may çevrilişi və milli müqavimət hərəkəti. Bakı, 2002, 13 s.
18. Məmmədov N. Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: Soyqırımı, terror, deportasiya, işğal. Bakı: Təhsil, 2009, 272 s.
19. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1997, 313 s.
20. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti // “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1990, 7 dekabr, s.4

Redaksiyaya daxil olub 25.02.2025